

ТИХАТА РЕВОЛЮЦИЯ НА КНИЖОВНИЦИТЕ ОТ „ВТОРИ РЕД“: КНИЖОВНИТЕ ПРИНОСИ НА ПОП КРЪСКО

Кристина Камбурова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

THE QUIET REVOLUTION OF THE “SECOND RANK” AUTHORS: THE LITERARY CONTRIBUTIONS OF POPE KRASKO

Kristina Kamburova
Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria

Abstract: The article is focused on the literary legacy of *Pope Krasko/Kraskyo* —a recently rediscovered figure in the history of 18th-century literature. The given research studies his appearances in different Slavonic manuscripts. The gathered historical and biographical data is used to shed light on the work and profile of this scribe. The article also discusses whether the latter can be qualified as belonging to Ivan Radev’s category of “second rank” writers. Furthermore, the conducted analysis examines the question of the so-called “media net” of the period and the connections among writers, buyers, possessors of books, and readers. Finally, the study presents evidence of the family link of Priest Krasko with the pioneer of the Bulgarian theatre, Krastyo Pishurka.

Keywords: Priest Krasko, Bulgarian 18th century, manuscript production and dissemination, Cyrillic manuscripts, “second rank” writers

През 2008 г. българският литературен историк Иван Радев публикува книгата си „Литература и култура през Възраждането“, в която използва термините книжовник от „първи“ и „втори“ ред, като в основата на тази категоризация лежат книжовните приноси на съответния писач (Радев 2008). В настоящата статия е представен един малко познат до този момент врачански книжовник – поп Кръско/Кръсько, чието писмено наследство дава основание да се преосмисли делението, предложено в науката от Иван Радев. Изследването поставя въпросите дали е валидно понятието „втори ред“ в контекста на XVII и XVIII век, както и какво знае науката за така наречената от Надежда Драгова „медийна мрежа“ (Драгова 2012), т.е. за връзката поръчители – книжовници – потребители през разглеждания период.

Това, което поп Кръско е оставил като продукция, не е обемно и е доста разпръснато – в свои приписки към ръкописи на поп Тодор Врачански (Теофан Рилски),¹ като врачански епитроп поп Кръско е оставил информация, че ги е купил. По страниците на тези кодекси се намира печата му. Досега на науката са известни три ръкописа, които със сигурност са закупени от него:

1. НБКМ 322 – ръкопис от сбирката на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, съдържа Златоустови и други слова. Според бележки на писача е писан от поп Тодор Врачански във Враца през 1756 г. (Цонев 1910: 299–306);

2. НБКМ 338 – ръкописът е част от колекцията на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, съдържа 112 слова, жития и поучения от изводи на Йосиф Брадати. Според бележки на писача е писан от поп Тодор Врачански през 1761 г. (Пашалиев, Узунова 2025: 70–84; Цонев 1923: 346–353);

3. НБКМ 760 – ръкописът е част от ръкописната сбирка на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, представлява Евангелско тълкувание, съдържа неделни слова. В бележките на писача е уточнено, че е писан от поп Тодор Врачански през 1758 г. (Цонев 1923: 419–425).

---

¹ Повече за този книжовник, вж. (Ангелов 1964: 84–140; Райков 1992: 38–49).

Що се отнася до НБКМ 322, може да се добави, че той се оказва препис на Тодор Врачански от извод на Йосиф Брадати. В ръкописа поп Кръско е оставял разнородни приписки, които могат да се разделят в три групи. Първата включва лична информация за самия поп Кръско, за сборника и сведения за историческите обстоятелства, при които той пише. Втората група обхваща общи християнско-нравоучителни приписки: преразказани библейски сюжети, патерични разкази и други религиозни текстове с поучителен характер, вероятно използвани за проповеди. Към третата принадлежат поговорки и мъдри мисли. Подобно на поп Тодор Врачански, който отбелязва в бележките си, че взема текстовете от различни източници, така вероятно и поп Кръско е използвал различни източници, за да допълни създадената от поп Тодор сбирка от християнски творби. Важно е наблюдението, че приписките от трите различни групи нямат пряка връзка със съдържанието на сборника, но го обогатяват.

Например, на предния коричен лист в НБКМ 322 е изписана точната година на пристигането на епископ Софроний във Враца – 1795 г. Упоменава се и чумна епидемия. Дадена е и цената за закупуване на този сборник – пет гроша. Предвид съдържанието на ръкописа може да се допусне, че е бил използван от поп Кръско за проповеди. Част от състава на НБКМ 322 са следните текстове:

Иже въ сѣти(х) ѿца̀ нашего Іѡанна, нищолюбиваго Златоустаго, слово ради покаяние и кръщеніе. Нравоучение а́; Нравоучение в́ ради елини и въскресение мрътвимъ; Наравоучение ѓ. аще кои желаеъ епископство, и ѿереиство, и егуменство, или духовеничество или друга некая власть; Наравоучение д́: на елине, и на расужденіе, между Петра и Платона.²

Много е възможно този ръкопис да е бил нужен на поп Кръско за неговите проповеди, затова той е дописал още примери, които да използва за целите си. Ще дам няколко примера: преразказана е историята как Моисей превежда евреите през Червено море при бягството им от Египет, историята от „Битие“ за първородния грях, както и

---

² Тук йотуваното „а“ (в оригиналния правопис) се предава с буквата „я“, а лигатурното „у“ – с буквата „у“, надредните букви се поставят в кръгли скоби ( ).

нравоучителни текстове за жени. Поместен е и патеричен разказ за „Дякон, убил комар“. За да изкупи греха си към комара, дяконът ляга в блатото, като се оставя сам да бъде нахапан от комарите. Възниква въпросът: ако поп Кръско сам е поръчал състава, защо не е поръчал и тези истории? Напълно възможно е впоследствие да е сметнал за необходимо да ги има под ръка. Възможно е и поп Кръско да е използвал изводи, с които поп Тодор Врачански да не е разполагал.

Следващият ръкопис, обект на това изследване, е НБКМ 760. Този сборник също е закупен от поп Кръско. Прави впечатление, че цената му е двойна – десет гроша. Фолиацията в ръкописа се разминава на места. Освен това финална бележка на Тодор Врачански присъства както в края на ръкописа, така и на мястото, където фолиацията се разминава. Това е довод да се предположи, че става дума за конволут. Така може да се обясни двойната цена на сборника и да се допусне, че поп Тодор Врачански сам го е подшил и продал по този начин. И тук отново изниква въпросът дали поп Кръско не е поръчал на поп Тодор текстове, които той вече е имал преписани и които просто е подшил и продал така.

В края на кодекса на коричния лист е оставен текст, изписан с поп-Кръсков почерк. Този текст най-вероятно е писмо препоръка за иподяконски чин. В него се цитира евангелската формула за посвещаване в този чин: „каквото вържете на земята, ще бъде вързано на небесата, а каквото развържете на земята, ще бъде развързано на небесата“ (Матей 18:18). Трябва да се подчертаят и църковнославянските/русизмите, които поп Кръско използва в това писмо (напр., „свезано“), което насочва към потенциален печатен първоизточник, идващ от Руската империя, и към познаване на църковнославянски и руски книги. Има сведения, че поп Кръско е пътувал до Киев, откъдето си е доставял книги, както и че след едно такова посещение в Русия, той е бил убит. Липсват обаче подробности за смъртта му.³

Приписка в НБКМ 338 сочи, че поп Кръско е бил епитроп, което означава, че той е съхранявал и разполагал с парите на църквата. Най-вероятно е имал и поглед върху това какви текстове са били необходими в епархията, поради което е поддържал контакт с Тодор

³ Вж. повече на: <https://kartanavremeto-vratsa.org/story/139/127>

Врачански, който е професионален писач и напълно подготвен да изпълнява поръчкови преписи. Като един от главните преписвачи на Йосиф Брадати, поп Тодор е имал достъп до по-голям корпус от текстове, което донякъде обяснява това, че поп Кръско не е пишел сам, макар че по всичко личи, че е бил грамотен. Всъщност НБКМ 338 е най-ранният ръкопис, в който поп Кръско се подписва като епитроп. Приписките в този наистина внушителен по обем том представляват списък на хората, дарили средства за закупуването му. Ръкописът е купен за църквата „Св. Врач“ в село Стубел, Врачанска епархия. Поп Тодор Врачански отбелязва в приписка, че го е писал „при влѣка Теофила и питропа попа Кр(с)кя“. Отново съдържа преписи от изводи на Йосиф Брадати.

Друг ръкопис, който ни дава сведения за поп Кръско, се пази в Рилския манастир. На една от страниците на ръкопис със сигнатура 4/9 е идентифицирана бележка с почерк на поп Кръско (Пашалиев, Узунова 2025: 75). На тази страница има слово от Йоан Златоуст, предназначено за прочитане в „*нѣлю сирною*“. Ръкописът отново е препис на поп Тодор от извод на рилския монах Йосиф Брадати. В някакъв момент най-вероятно антиграфът на ръкописа или самият ръкопис се е намирал във Врачанския край. Различни са пътищата на връзките на този край с Рилския манастир, но трябва да се отбележи, че последният е имал метох във Видин (Радев 2008).

Както трудовете на дамаскинарите от епохата, така и приписките на поп Кръско са писани на новобългарски език. Този подход е характерен за рилския кръг от книжовници, макар в техните ръкописи да има и църковнославянски елементи, т.е. техният език принадлежи на смесения книжовноезиков тип. Той е възприет и от поп Кръско, като при него се забелязват черти на западните диалекти. Следните примери за употреба на новобългарски са от НБКМ 322. На първо място личат твърди окончания на глаголите в 3 л. мн. ч. – „*търпатъ*“, „*благодаратъ*“, наблюдава се и употреба на членна морфема, която бавно, но сигурно навлиза в книжнината по онова време; използват се форми на „-сто“ вместо – „ство“: „*непокоресто*“, „*господарсто*“. Поп Кръско като съвременниците си пише с т. нар. фонетични думи, като „*носетя*“, „*иния*“, „*ипосечиго* и др. Той използва и книжовна лексика, например в преразказа си на историята за извеждането на

евреите от Египет от Мойсей той нарича Червено море със старата форма „*чръмно море*“; използва формата „*аггелъ*“ според тогавашния правопис с две букви „гг“, имитация на гръцкото написание.

Фразата „Радвай се, Владико, съхрани, Господи“⁴, която се намира се намира в началните страници на ръкопис НБКМ 322 ни навежда на мисълта, че Не е изключено поп Кръско да е знаел гръцки или отделни фрази на този език, защото една приписка е написана на гръцки с кирилски букви, която. Може да се допусне, че поп Кръско не е владеел гръцко писмо, тъй като е написал фразата с кирилски букви, но все пак е познавал езика говоримо, поне що се отнася до молитвените формули.

Текстовете на поп Кръско не са лишени от грешки, например „*егитта*“, „*угбегна*“, „*црарь*“ (НБКМ 322).

Състоянието на НБКМ 322, откъдето са посочените примери, не е най-доброто, личат белези от честа употреба, в следствие на което страниците на места са зацапани или размазани и някои приписки са трудни за разчитане, но пък това е свидетелство, че ръкописът е бил нужен и използван.

Самият поп Кръско в приписка отбелязва, че е от т. нар. “Влашко село” (НБКМ 322), днес село Царевец, община Мездра. Това село е дом на църквата „Св. Никола“, реставрирана през 1747 г. и най-вероятно именно там поп Кръско е служил. Когато потърсихме информация за миналото на тази личност се откриха онлайн ресурси в сайта „Карта на времето. Дигитален архив на район Враца, XX век“. Те съдържат информация за предание, открито „в един кожен требник на поп Кръстьо, който е прапрадядо на известния поет Кръстьо Пишурката“. Преданието разказва за Йото Герчака, който убива собствената си дъщеря Йонка, за да не я даде за жена на местния турчин субаша. В приписка към преданието в този требник пише, че историята е записана в „лето 1678-мо“. Требникът все още не ми е известен.

В горепосочения сайт „Карта на времето. Дигитален архив на район Враца, XX век“ поп Кръско е посочен като пра-прадядото на Кръстьо Пишурка.⁵ Тази информация се потвърждава окончател-

⁴ Благодарим на Маргарет Димитрова за разчитането н фразата в приписката.

⁵ Вж. <https://kartanavremeto-vratsa.org/story/139/127>

но при съпоставка с родословието на Пишурката. Според него поп Кръско е баща на Стоян Граматик, врачански учител до 1770 г., който е баща на Кръстю Стоянов Граматиков, учител в Згориград през последната четвърт на XVIII век. Кръстю Граматиков е баща на Стоян Кръстев с прозвище Дамаскинаря, който учителствал във Враца през 20-те години на XIX век, а Стоян Дамаскинаря е бащата на Кръстю Пишурка. Родословието е важно да се вземе предвид при разглеждане на НБКМ 697 от 1801 г., защото в приписка в началото на сборника пише така: „Сию книга исписахъ неколико житие и повестихъ азъ Крстѣ Стояновъ сѣнь Крсто граматикъ. Бехъ у село затворникъ седехъ, учихъ деца при попа Петра и азъ Крсто исписахъ“. Ръкописът съдържа жития и повести. Писачът е неизвестен (Цонев 1923: 319–323). Ръкописът е наречен още „Кръстьово сборниче“.

След сравнение на почерците в различните ръкописи, където потенциално се чете „поп Кръско“, и на „Кръстьовото сборниче“, може да се допусне, че преписвачът на това този ръкопис от 1801 г. е Кръстю Стоянов Граматиков, внук на поп Кръско. Други доказателства в подкрепа на това предположение са съвпадението на мястото, откъдето е доставено „Кръстьовото сборниче“, с мястото, където е преподавал Кръстю Граматиков – Згориград, както е посочено в описа (Цонев 1923: 323).

В края на ръкопис НБКМ 760 (Цонев 1923: 424) се чете и следният коментар: „нигде не надохъ написано да е написано да сме длъжни на їноци на сираци на сиромаси на гладни и жадене на болни на затворени правда ради многу сме длъжни“. Подобно „Кръстьовото сборниче“ започва с един увод на книжовника, който е своеобразен апел за внимание и грижа към същите онези онеправдани, изредени в приписката в НБКМ 760. Прилагам текстологичен анализ върху Златоустовото слово за архиереи и иереи, присъстващо в двата сборника. Разликите са много малко и затова може да се предположи, че НБКМ 760 е протографът, от който е преписано словото в НБКМ 697:

НБКМ 760

Аще кои епискупъ въсе
свои житие исправитъ · и по

НБКМ 697

Аще кое епїскупъ въсе
житие свѣе исправитъ и по

закона поживеить · и не порадить
 w народа да ги приведетъ на
 б̄горазумие · въси свої труди
 погубиль еси · ...блудника и
 разбоиника въменяетсе: Такжеде
 и въсаки иерея аще имуть
 въсака исправленіе и не радить
 w народа· иже есу подъ ...това
 заповедь· ради нихъ хоцетъ
 wсужденъ бити...

закона поживеетъ и не порадитъ
 по закона да ги приведетъ на
 б̄горазумие въси свои труди
 погубиль естъ и яко блудника и
 разбоїника въменятсе такжеде и
 въсаки иерея аще иматъ въсако
 исправление и не радить w̄
 народах иже есу подъ негова
 заповедь ради нихъ хоцетъ
 wсужденъ бити...

Ако връзката между двата ръкописа изглежда категорична, в същото време повдига въпроса как НБКМ 760 е станал притежание на Кръстьо Граматиков. Възможно е този сборник, а може би не само той, да се е предавал в семейството от баща на син и така да е достигнал до внука на поп Кръско, който навярно е прочел приписката и именно във връзка с нея е съставил „Кръстьовото сборниче“. В него той е компилирал текстове с християнско-нравоучителна тематика, придържайки се към Йосифовия състав, което пък е ценно свидетелство за устойчивостта на тези състави във времето – НБКМ 697 е ръкопис от началото на XIX век. В сборничето откриваме „Слово ради некая блудница“, „Слово поучение царемъ и войводамъ и владикамъ и поповемъ и всемъ христианомъ не опивайте се вѣномъ“, „Слово ради гневъ и ярость и кой мрзитъ на некого и не хоцетъ да се проститъ такови врагу слуга бѣваетъ“, Златоустови слова, календари и тропари от църковнославянски изводи. Интересно е, че в началото на сборника е поместен апокрифът за видението на апостол Павел. Предвид сюжета на този апокриф не е трудно да се достигне до предположението, че той допълва нравоучителния характер на целия сборник. Заради сходството на почерците на дядо и внук обаче е редно да се отбележи възможността коментарът в НБКМ 760 да е написан от самия Кръстьо Граматиков. За съжаление, който и да го е написал, не е оставил година, така че може само да се гадае. Единственото, което може да подскаже авторството, е почеркът в самата приписка. При анализ на почерците бе установено, че ръката, оставила коментара в НБКМ 760, не е ръката, писала в НБКМ 697 и тук могат да се изградят различни

хипотези – дали това не е поп-Кръсковата ръка и причина за различията в почерка да е изминалото време между подписа и коментара, дали не е намесена трета ръка, която според теорията за предаването на ръкописа в семейството да е на сина на поп Кръско, т.е. бащата на Кръстьо Граматиков. Дори и да не е така, въпросът с почерците предстои да бъде разгледан по-подробно.⁶

Впечатление прави, че родът на поп Кръско изобилства от учители и граматници – хора неслучайни, високообразовани за времето си. По формулата на Иван Радев би следвало да причислим поп Кръско към книжовниците от „втори ред“, защото до момента няма податки за негов автограф. Но доколко е функционално това деление? Въпреки че поп Кръско присъства в книжовния живот само чрез приписки, доколкото е изследван до момента, биографията му говори за личност, която не само е снабдявала епархията с необходимите църковни текстове и е поддържала отношения с книжовници от „първия ред“ като Тодор Врачански, а най-вероятно и с други писачи от врачанската епархия, но и е пътувала и внасяла книги от Русия. Тези факти са в състояние да разколебаят представата за книжовниците от „втори ред“, защото очевидно става въпрос за грамотен човек, който демонстрира ангажираност към книжовното дело.

Целта на това изследване е представянето на личността на поп Кръско да задвижи научна дискусия, която да сложи кавичките около термини като „първи“ и „втори“ ред, защото този период от българската книжовност е все още прекалено неясен, за да се правят опити да бъде стриктно организиран.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ангелов, Боню. 1964. *Съвременници на Паисий, кн. 2*. София, Издателство на Българската академия на науките. (Angelov, Bonyu. 1964. *Savremennitsi na Paisiy, kn. 2*. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.)

Драгова, Надежда. 2012. Софрониевият учебников вариант на „История славянобългарска“ и преписваческата традиция. В: Д. Караджова

---

⁶ Благодарности към Диляна Радославова, която помогна при анализа на почерците.

(съст.). *История Славянобългарска. Гладичов препис*. София, Бolid-инс, с. 41–67. (Dragova, Nadezhda. 2012. Sofronievijyat uchebnikov variant na “Istoriya slavyanobalgarska” i prepisvacheskata traditsiya. V: D. Karadzhova (sast.). *Istoriya Slavyanobalgarska. Gladichov prepis*. Sofiya, Bolid-ins, s. 41–67.)

Пашалиев, Мартин, Десислава, Узунова. 2025. По следите на източниците на два късни преписа на поевстта „Варлаам и Йоасаф“ в ръкописи НБКМ 338 и РМ 4/9. В: Н. Александрова, Б. Илиева, А. Алексиева, Р. Заимова (съст.). *Дългият осемнадесети век 6. Прогрес и предразсъдъци през XVIII и XIX век*. София, Българско общество за проучване на XVIII век, с. 70–84. (Pashaliev, Martin, Desislava Uzunova. 2025. Po sledite na iztochnitsite na dva kasni prepisa na povestta „Varlaam i Yoasaf“ v rakopisi NBKM 338 i RM 4/9. V: N. Aleksandra, B. Iieva, A. Aleksieva, R. Zaimova (sast.). *Dalgiyat osemnadeseti vek 6. Progres i predrazsadatsi prez XVIII i XIX vek*. Sofia, Balgarsko obshtestvo za prouchvane na XVIII vek, s. 70–84.)

Петканова-Тотева, Донка. 1965. *Дамаскините в българската литература*. София, Издателство на Българската академия на науките. (Petkanova-Toteva, Donka. 1965. *Damaskinite v balgarskata literatura*. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.)

Радев, Иван. 2008. *Литература и култура през Възраждането, т. 2. Личности и явления от „втори ред“*. Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. (Radev, Ivan. 2008. *Literatura i kultura prez Vazrazhdaneto, t. 2. Lichnosti i yavleniya ot „vtori red“*. Veliko Tarnovo, Universitettsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.)

Радев, Иван. 2008. *Таксидиоти и таксидиотство по българските земи XVIII–XIX век*. София, Академично издание „Проф. Марин Дринов“. (Radev, Ivan. 2008. *Taksidioti i taksidiotstvoto po balgarskite zemi XVIII–XIX vek*. Sofia, Akademichno izdanie „Prof. Marin Drinov“.)

Цонев, Беньо. 1910. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. София, Държавна печатница. (Tsonev, Benyo. 1910. *Opis na rakopisite i staropечатnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofia*. Sofia, Darzhavna pechatnitsa.)

Цонев, Беньо. 1923. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. София, Държавна печатница. (Tsonev, Benyo. 1923. *Opis na slavyanskite rakopisi v Sofijskata narodna biblioteka*. Sofia, Darzhavna pechatnitsa.)

Спространов, Емил. 1902. *Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир*. София, Държавна печатница. (Sprostranov, Emil. 1902. *Opis na rakopisite v bibliotekata pri Rilskiat manastir*. Sofia, Darzhavna pechatnitsa.)

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (НБКМ – БИА) № 322, Златоустови и други слова от Тодор Врачански от 1756 г. (Natsionalna biblioteka “Sv. Sv. Kiril i Metodiy” – Balgarski istoricheski arhiv (NBKM – BIA), № 322, Zlatoustovi slova ot Todor Vrachanski ot 1756 g.)

Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (НБКМ – БИА) № 338, Жития и поучения от поп Тодор Врачански от 1761 г. (Natsionalna biblioteka “Sv. Sv. Kiril i Metodiy” – Balgarski istoricheski arhiv (NBKM – BIA), № 338, Zhitia i pouchenia ot pop Todor Vrachanski ot 1761 g.)

Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (НБКМ – БИА) № 697, Кръстьово сборниче от 1801 г. (Natsionalna biblioteka “Sv. Sv. Kiril i Metodiy” – Balgarski istoricheski arhiv (NBKM – BIA), №697, Krastyovo sborniche ot 1801 g.)

Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (НБКМ – БИА) № 760, Евангелско тълкувание от поп Тодор Врачански от 1758 г. (Natsionalna biblioteka “Sv. Sv. Kiril i Metodiy” – Balgarski istoricheski arhiv (NBKM – BIA), № 760, Evangelsko talkuvanie ot pop Todor Vrachanski ot 1758 g.)